

KÖVÉR GYÖRGY

PORTRÉVÁZLAT DOMANOVSKY SÁNDORRÓL¹ (1877–1955)

Domanovszky Sándor 1877. május 27-én Nagyszebenben, evangélikus családban látta meg a napvilágot, ahol apja, Endre, nyugdíjazásáig a jogakadémia filozófiatanára volt. A tótkomlói születésű szlovák iparos-kereskedő felmenőkkel rendelkező apa műveinek címlapján mindvégig Domanovszki-nak írta családnevét. Német egyetemeket megjárta első generációs értelmiségiként 1870-ben lett az MTA levelező tagja. Az anya, Jurenák Frida, egy tekintélyes evangélikus vaskereskedő családjából származott. A jogakadémia felszámolásakor 1887-ben egyetlen életben maradt, legkisebb gyermekükkel költöztek Budapestre. Sándor itt végezte középiskoláit, a VII. kerületi állami főgimnáziumban (a későbbi Madáchban) érettségizett 1895-ben. Apját ebben az évben veszítette el. A gimnáziumban olyan történelemtanárai voltak rá nagy hatással, mint Márki Sándor és Mika Sándor. Utóbbi Eötvös Collegium-beli óráit később, egyetemistaként is látogatta. A millenniumi évek egyetemi tanári gárdájának mindegyik oktatójától „kiválóan collokvált”, vagy „igen szorgalmas” bejegyzést kapott indexébe. 1945-ben írott emlékezésében Marczali Henrik, Fejérpataky László és Lánczy Gyula tanítványának vallja magát.² Ehhez képest meglepőnek tűnhet, hogy amikor 1899 júniusában ezeknél a tanárainál doktorált, Marczalitól (magyar történelem) és Fejérpatakytól (oklevéltan) cum laudét, Lánczytól viszont csak

.....a jó cezúrák tehát azok, ahol az életviszonyokban igen gyökeres, messze kiható változások aránylag meglepő hirtelenséggel jelentkeznek."

ritét kapott, s az utóbbi a szigorlati jegyzőkönyvbe külön is bejegyeztette, hogy mivel „az egyetemes történelemből igen gyengén felelt, az általános eredmény is csak rite lehetett”.³ Ekkoriban elsősorban a középkori krónika-irodalommal foglalkozott. Értekezését *A dubnici krónika* címen írta, s az folytatásokban még abban az évben megjelent a *Századokban*.⁴

1899 szeptemberében a pozsonyi főreálba került előbb ideiglenes, majd rendes tanárnak. Bár rokonai is éltek a hajdani koronázó városban, nem érezte ott jól magát. Nagy terveihez a helyet és az elfoglaltságot is szűknek találta. Mint majdani menyasszonyának írta: „Egy nyomorult helyen láttam magamat, egy oly városban melylyel [sic!] semmi tekintetben sem tudtam rokonszenvezni, mióta közelebről megismertem, és oly környezetben, melyben terveim megvalósításáról nem is álmodhattam. Pedig de szépek voltak azok a tervek: egy kedves kis feleség oldalán boldogan élni, és mellette olyan irányban munkálkodni, hogy munkásságom mennél több emberre gyakoroljon hatást, és mennél tágabb körökben éreztesse eredményeit. Meg akartam írni a világtörténelmet társadalomtörténeti alapon, kutatni az egyes intézmények hibáit, hiányait, jó oldalait, és végül tisztán saját belátásom szerint megalkotott társadalmi és államrendszer kifejtésével végezni, ezáltal mintegy kijelölni a jövő politika utait. [...] Ehhez a munkásághoz természetesen nagyon sokat kell még tanulni, és én itt ezen előzetes előkészítés eszközeitől is megfosztva láttam magamat. Arra gondoltam, hogy majd 30 év alatt csak írok valami helyi vonatkozású könyvet, elbutulok, és majd, ha nyugalomba vonulok, már kedvem sem lesz visszamenni Pestre.”⁵ Öt évet töltött Pozsonyban, 1904-ben sikerült a fővárosba kerülnie, ahol tíz éven keresztül a Budapesti Kereskedelmi Akadémia történelemtanára lett. Önéletrajza szerint ebben az időszakban fordult érdeklődése „a gazdaságtörténet felé”, ami gyakorlatilag kereskedelem-történi munkássága kezdeteit jelentette. Ekkoriban szembesült a történetírásban uralkodó személyi hierarchia befolyásával is. Mint később a fiatal Mályusz Elemér vizsgatlasára írta: „nekem is voltak ilyen nehézségeim, hogy egyik munkámmal 3 évig lapdázta [sic!] a bírálók, és végül azt kellett kihagynom belőle, a miben a tulajdonképpeni eredményt láttam. Olyan érzésem volt akkor, mintha gyermekgyilkosságot követnék el...”⁶ Úgy tűnik azonban, mégsem volt olyan sivár a pozsonyi időszak, ugyanis ekkor ismerkedhetett meg a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* szerkesztőjével, a jogakadémiai tanár Kováts Ferencsel, akinek folyóiratában neki tulajdoníthatók a D. S. monogrammal közölt szemlélő cikkeket a *Századok* repertóriumáról.⁷ Kereskedelmi Akadémián töltött éveit indult középiskolai tankönyvszerző ténykedése. Marczali Henrik és Békefi Remig előterjesztésével 1909-ben az egyetemen az Árpád-kori magyar történelem magántanára lett, de középiskolai elfoglaltsága mellett viszonylag ritkán tartott egyetemi órákat.

Közben, amikor Vajda Gyula halálával Kolozsvárott megürült a művelődéstörténeti katedra, Domanovszky komoly helyi biztatásra jelentkezett a kiírt pályázatra. Megtette az akkoriban ehhez szükséges tiszteletköroket is: 1909 őszén elutazott Kolozsvárra, s többek között meglátogatta hajdani tanárát, az immár kolozsvári professzor Márki Sándort. A pályázó riválisok a bejártott forgatókönyv szerint hasonlóképpen jártak el, a patrónusok között a legnagyobb befolyással azonban az erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly rendelkezett (a művelődéstörténet ugyanúgy katolikus terrén volt, mint a

középkor), aki a bencés szerzetes, Erdélyi László kinevezése érdekében lobbizott. Ennek ellenére a bizottsági jelöléskor Erdélyi csak a harmadik helyre került (Domanovszky a 2. pozíciót nyerte el).⁸ Végül azonban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hosszas halogatás után Erdélyit nevezte ki a katedrara. Fontos életpasztalat lehetett Domanovszky számára.

Amikor a pesti egyetem művelődéstörténet-professzorát, Békefi Remiget 1911-ben a ciszterci rend zirci apátjává választották, egy ideig vita folyt arról, hogy betöltsék-e és kivel a magyar művelődéstörténet tanszékét, de végül a kar pályázat kiírása mellett döntött. A kijelölt bizottság azzal a véleménnyel szemben, amely fölöslegesnek tartotta a katedra betöltését, mivel a magyar középkor történészei úgyis tanítják a művelődéstörténetet, kinyilvánította: „a művelődéstörténet tanára a gazdasági, a társadalmi, a közoktatási, az igazságszolgáltatási s a hadügyi történet terén igen sok oly speciális problémát tárgyalhat, amelyeknek részleteibe az általános magyar történet tanárai nem szoktak elmélyülni”.⁹ A VKM által kiírt pályázatban nem szerepelt az, amit a kar „kívánatosnak jelzett, hogy t. i. a művelődéstörténet előadásában főleg a gazdaságtörténeti szempontokra fektetessék a hangsúly”.¹⁰ A beérkezett négy pályázó közül a bizottsági szavazáskor Domanovszky itt is a második helyet kapta (a már Kolozsvárott is első helyen jelölt, idősebb nemzedékhez tartozó Komáromy András előzte meg). A kari tanács szavazásakor már Domanovszky került az élre. Domanovszky a kolozsvári precedens alapján nem tétlenkedett külső patrónus után nézni. Gimnáziumi osztálytársa, Tisza Lajos gróf (1879–1941) ugyan csak közvetve avatkozott a dologba, amennyiben Kálmán bátyját kérte meg, hogy beszéljen Jankovich Béla vallás- és közoktatási miniszterrel, akinek azért a bölcsészkarri jelölés alapján könnyebb dolga volt intézkedni, még ha mások is megkeresték saját ügyükben.¹¹

A kinevezéskor Domanovszkyt nyilván tudósították a kar elvárásairól, ugyanis még 1945-ös önéletrajzában is azt vallja, hogy kinevezése róttá rá azt a feladatot, hogy „a kar kívánságának megfelelően a magyar gazdaság és társadalomtörténet részére neveljek képzett fiatal tudósokat”.¹² Az 1914 őszén hirdetett első nagyelőadása (*A magyar művelődés története az újkor kezdetén*) tartalmazott társadalomtörténeti részeket, de ennél sokkal figyelemreméltóbb, hogy már azon az őszön külön egyórás előadást hirdetett *Bevezetés a gazdaságtörténetbe* címmel. A későbbi években aztán a nagyelőadásokban visszatért a Békefitől örökölt két féléves, hosszsmetszeti, ötévente ismétlődő tematikus szerkezethez (hadtörténet I–II; gazdaságtörténet I–II; iskoláztatás története I–II; társadalmi élet fejlődése I–II; igazságügy története I–II). Békefivel szemben azonban ezekben már nem állt meg a középkor végénél, hanem az újkort is felölte a kurzus. Az előadások felépítése általában hasonló volt: hosszú historiográfiai és módszertani felvezetés után tért rá a tulajdonképpeni tárgyra.

Domanovszky előadásairól az öt első között hallgató, mindenkivel szemben roppant kritikus Mályusz Elemérnek nem volt túl jó véleménye. „Domanovszky nagykollégiumai nem emelkedtek a kompilációs színvonalon felül. A magyar gazdasági élet fejlődése, társadalom, igazságszolgáltatás, hadügy, iskolázás története címszavak alatt azokat az adatokat ismertette, amelyek a közismert kézikönyvekben és monográfiákban feldolgozva voltak találhatóak. Erre hamar rájöttem. [...] Akkor még nem tudtam, hogy a kompi-

lációnak is van értéke, és új szemlélet érvényesítésénél alig volna elkerülhető a könnyen felismerhető anyag hozzáférhetővé tétele. Domanovszkynak egyébként, szemben katedrai elődjével, Békefi Remiggyel, mindég voltak gondolatai, figyelemre méltó észrevételei, megjegyzései.”¹³

Az egyetemi előadások – részben a fenti okokból – általában nem jelentek meg, többnyire csak a hallgatók jegyzeteiből vagy az előadó fennmaradt vázlataiból tanulmányozhatók. Mivel a bevezető tartalmazza az előadó leg-sajátabb világszemléletét, érdemes Domanovszky társadalomtörténeti előadásainak preambulumba bepillantnunk. „A történelmi cezúrák erőltetettek, átalakulások az előző viszonyok nélkül nem érthetők meg a láncszemek szoros kapcsolódása – nem kell hegelianusnak lenni s az újban mindenáron a régi antithézisét keresni – a nagy tömegben constructiv és destructiv erők működnek, a constructiók a bajok kizárására törekszenek és erre rendszert alkotnak, a destructív a rendszer szabályai alól a kibúvót keresi, a küzdelemben a rendszer védői is túlzásokba esnek és hozzájárulnak lejárathoz. E küzdelemben változik az életfelfogás, az életformák, a belső erők titkos küzdelme átnyúlik az egyik korszakból a másikba, ez teszi összeszövődötté a történelmi folyamatot, ezért nem lehet kort tárgyalni a megelőző viszonyok ismerete nélkül.” S itt jön egy első látásra meglepő, de döntő jelentőségű társadalomtörténeti állítás: „a jó cezúrák tehát azok, ahol az életviszonyokban igen gyökeres, messze kiható változások aránylag meglepő hirtelenséggel jelentkeznek. Ilyen a m[agyar] történelmében II. Endre trónralépése, az Anjouk trónrajutása, <kihúzza: Mátvás kor> a mohácsi vész, a török kiűzése (karloviczi béke) és 1790. 1790-ben kezdődik a modern M[agyarország] kialakulása.” Hogy Mátvás miért került törlésre, s került be helyette a mohácsi vész, az külön magyarázatot igényelne. Ám itt válik érthetővé Domanovszky radikális újraértelmezési próbálkozása, amely a reformkorról vissza akarja vinni a hangsúlyt korábbra, a napóleoni háborúk korára. Igazságtalannak tartja ennek a nemzedéknek az értékelését, amely „mint gerinctelen, behódoló, conceptio nélküli él a köztudatban”. Ami szerinte nem igaz. Törekvése egyértelmű: „róluk akarom kedvezőtlen véleményüket megváltoztatni, bizonyítani, hogy amivé a magy[ar] nemz[et] a XIX. században lett, é[p] úgy köszönheti a fr[ancia] háborúk magyarságának, mint a 30/40es évekének”. S ez az a pont, ahol a tudós Domanovszky, legalábbis az előadásokon, kilép a hívős elemzést nyújtó történészprofesszor szerepéből, s nyíltan beleszövi saját személyes vallomását: „ha M[agyarország] kultúrája az elkövetkező évtizedben hanyatlani fog, ha iparunk visszafejlődik, ez nem a most élő nemzedék hibája, a békekötéseké, a mai nemzedék összekötött kézzel csak a régi nemz[eti] ideálok átszarmaztatására kárhoztatva, a szerint fogják megítélni, hogy ezt miként teljesíti.”¹⁴ Ez a személyes hang, előadói közvetlenség bizonyára sokkal vonzóbbá tette az előadót, mintha csak felolvasta volna jegyzeteit (vagy korábban már megjelent munkáinak lapjait), amint az akkoriban nem egy előadónál szokásos volt.

Mint önéletrajzából is láthattuk, Domanovszky igazi missziójának gazdaság- és társadalomtörténész-generációk kinevelését tartotta. Ezt szolgálták 1928-tól péntek délutáni forrásgyakorlatok, illetve a szakdolgozatokat, disszertációkat előkészítő megbeszélések. Több félévén keresztül bekerülni a professzor péntek délutáni szemináriumának diákjai közé, azt jelentette, hogy valaki részesévé vált egy kiválasztódási folyamatnak. A szemináriu-

mon a dolgozat felolvasása után elhangzott értékelésben pedig megmutatkozott Domanovszky tanári egyénisége, ahogy ezt Fügedi Erik a vele készült interjúban – a harmincas évekre vonatkozóan, saját szemináriumi dolgozatának felolvasására emlékezve – megfogalmazta: „...a rendszer az volt, hogy a félév elején választani lehetett egy jegyzékből önkéntes alapon, hogy az ember kidolgoz egy témát – tehát ír egy kis szemináriumi dolgozatot –, és azt fölolvassa. Most ugye két hosszú asztal volt egymás mögött a Domanovszky-szemináriumban, ott ült a közönség – hogy úgy mondjam – tehát a szeminárium hallgatói. [...] Domanovszkynak az volt a szokása, hogy amikor befejeződött – egyébként az előadásai elején is így játszódott le a jelenet – akkor ő levette a [...] rendes szemüvegét, és egy ilyen bifokális szemüveget vett föl, hogy a jegyzeteit is lássa, és azzal kezdte, hogy: »Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim! Hallottak egy nagyon gyorsan fölolvastott előadást.« De hát nem ez volt a lényege a dolognak, hanem az, ami ezek után Domanovszky részéről következett. Részben egy bíráló magáról a dolgozatról, előnyeiről, hátrányairól, vázlatáról, már a felépítéséről, minden egyébről. És az, hogy utána ő ezt mindig nagyobb keretbe helyezte el. Tehát nem ragadt meg a témánál, hanem megmondta, hogy ez hogy illik bele, amiről én beszéltem, abba, amit erről a témáról egyáltalán írtak. [...] Ezekon rengeteget lehetett tanulni, és én azt hiszem, hogy nemcsak én egyedül, hanem a szeminárium többi hallgatói is erre általában jobban odafigyeltek, mint talán magára az előadásra, mert ezek nagyon élvezetes dolgok voltak, és nagyon instruktívak, szóval szemnyitogatók.»¹⁵

A doktori téma kiválasztása meghatározó jelentőséggel bír az egyetemi pályafutás során. Az 1918 és 1948 között főtárgyként művelődéstörténetből Domanovszkynál doktoráló mintegy 80 személy eloszlása nem volt egyenletes: két nagy hullám mutatható ki. Az első hullám a húszas évek első felére esett, a második pedig – egy rövid visszaeséssel – az egész harmincas évtizedet átfogta. A húszas években a témaválasztásban fontos szerepet játszott Domanovszky ez idő tájt domináns érdeklődési köre: a kereskedelem-történet. Az első valóban saját tanítványok, Lederer Emma, Paulinyi Oszkár választásában (mértéktörténet, bányászattörténet) ugyanakkor hangsúllyal szerepelt a téma korábbi elhanyagoltsága is.

Domanovszky oktatói működése legkoncentráltabban az agrártörténet területén bontakozott ki, 1930 és 1943 között az általa indított *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozatnak tizenöt kötete jelent meg. A kötetek három tematikai súlypont köré rendeződtek: legnagyobb számban (11 szerző 10 kötet) uradalomtörténetek készültek s három „parasztságtörténeti” dolgozat (jobbágyporta, szerződéses jobbágy, civisváros) mellett kettő az „ágazattörténet” műfajába sorolhatunk (gabonakivitel, szőlőművelés). A mezőgazdaság története eddig is ugyanúgy része volt az előadásoknak, szemináriumoknak, mint az ipar és a kereskedelem, de 1928-tól kezdve a pénteki szemináriumokat kifejezetten az agrártörténetnek szentelte. A Domanovszky 60. születésnapjára készült emlékkönyv zárótanulmányában az egyik legkedvesebb tanítvány, Wellmann Imre összefoglalta az iskola formálódásának jellemzőit: „Az első akadályokon még a szerkesztő segítette át tanítványait, azontúl azonban meghagyta önállóságukat, engedte, hogy a felolgozás módját, tekintettel a forrásanyag és a tárgyalt viszonyok különbözőségére, mindegyik maga dolgozza ki magának. Alig vitatható, hogy tanít-

ványok nevelésének ez a leghelyesebb módja, s talán egyik magyarázata annak, hogy Domanovszky Sándor egyetemi tanári működése folyamán a tudósképzés terén oly nagy eredményeket ért el, hogy keze alól oly szépszámú gárdája került ki számottevő historikusainknak. Amint az intenzív nevelő munka eljutott addig a fokig, hogy keze alól a tanítványt szárnyra lehetett bocsátani, szabad röptét többé nem gátolta túlságos gyámkodással; a beható érdeklődésbe nem fáradt bele azután sem, jótanáccsal sohasem maradt adós, de az egyéniség kibontakozásának nem szabott szűk korlátokat.”¹⁶

Domanovszky a sorozat első kötetének előszavában elsősorban azzal érvelt a sorozat elindítása mellett, hogy egy túlnyomórészt agárállamban az agrártörténet fejletlensége nehezen indokolható, bár lehet rá magyarázatot találni. Többek között azt, hogy „az anyaggyűjtés a mezőgazdaság történetéhez sokkal nehezebb, mint az ipar vagy kereskedelem történetéhez. A mezőgazdaságnak nem voltak olyan szervezetei, mint a céhek, nem voltak olyan irányítói, mint a városok. A mezőgazdaságban tehát kénytelenek vagyunk a kutatásban az egyes gazdaságok életéig visszamenni, és hogy eredményt vonhassunk le, ezt hosszabb időn át tanulmányozni.”¹⁷ Mai kifejezéssel élve azt mondhatnánk, hogy Domanovszky a szükségből erényt kovácsolva programként meghirdette az uradalomtörténet művelését és a hosszú időtartam vizsgálatát. De nem állt meg ezen a ponton, hanem a források természetét érdemben ismerő kutatóként különbséget tett a „gazdasági instrukciók”, amelyek „ideális követelményt” fogalmaznak meg, és a számadások, urbáriumok, összeírások között, amelyek egymást kiegészítve teszik lehetővé a „való állapot” vizsgálatát. S itt is felbukkan a tőle sokszor idézett mondat: „Történetet nem lehet adatok nélkül konstruálni.” Ezt Domanovszky módszertani konzervativizmusának bizonyítékaként szokás idézni, pedig itt ez a kijelentés a sorozat tervét indokolja, a „részlettanulmányok egész sorozatát”. „Meg kell állapítanunk, hogy *a különböző korokban s az ország különböző részeiben* milyen volt a gazdasági üzem berendezése, milyenek voltak a művelési formák, milyenek voltak a terméseredmények és a birtok jövedelmezősége. Ezen túlmenően vizsgálni kell, hogy milyenek voltak a termés értékesítésének lehetőségei, volt-e kivitel, és hova, vagy mik voltak a kivitel akadályai.” (Kiemelés – K. Gy.)¹⁸

A diplomamunka, a disszertáció elkészítését követően is gondoskodni illett a tanítványokról, különösen olyan állásínséges időkben, amilyenek a harmincas évek voltak. Domanovszky számos pozíciót viselt, hosszú időn keresztül (1927–1947) betöltötte az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatói posztját is. Így nemcsak az ösztöndíj megítélése körül bábáskodva lehetett tanítványai segítségére, hanem a disszertáció utáni új kutatási témák kijelölésében is. Közben némi időt nyerhettek a helyzet jobbra fordulásáig. Az ösztöndíjasok feladatköre természetesen nemcsak a levéltári kutatásra terjedt ki, hanem kifejezett cél volt, hogy lehetőség szerint vegyenek részt külföldi egyetemi képzésben, egy-egy nevesebb professzor óráin. Ebből a szempontból Alfonz Dopsch (1868–1953), a bécsi egyetemen számára létrehozott *Institut für Wirtschafts- und Kulturgeschichte* professzora mindenképpen fontos személyiség volt az ösztöndíjasok számára. De kedves tanítványa, egyik levelében visszautalt arra, hogy professzora nemcsak szakmai jótanácsokkal látta el kiutazása előtt: „Egyébként nem feledkeztem meg a Professzor úr intelméről. Igyekezem megismerni Bécsét és környékét.”¹⁹

Az utánpótlás neveléséhez hozzátartozott az is, hogy gondoskodni kellett, a gazdaság- és társadalomtörténet oktatásának jövőjéről, ami világosan megmutatkozott az általa habilitációra javasoltak esetében. Az ő „érdemi előterjesztésével” lett magántanár a Pázmány Péter Tudományegyetemen magyar társadalomtörténetből 1925-ben Mályusz Elemér, majd a tanítványok későbbi évjárataiból „régibb magyar gazdaság- és társadalomtörténet” tárgykörből 1941-ben Kring (1945-től Komjáthy) Miklós, végül 1946-ban 15–17. századi magyar társadalom- és gazdaságtörténetből Sinkovics István, 18. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténetből pedig Bakács István.²⁰ A gazdaság- és társadalomtörténeti tárgyak kínálata így a háború után lefedte a magyar történelem szinte egészét.

Domanovszky szinte ki sem látszott a bokros teendőkhöz. Az egyik tanévben (1926–1927) a kar dékánja, egy másikban (1939–1940) az univerzitás rektora volt, emellett betöltötte a Magyar Történelmi Társulat 2. alelnöki (1923–1933), majd 1. alelnöki (1933–1945), a *Századok* szerkesztői (1913–1943) tisztét, valamint tagságot viselt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem igazgató tanácsában (1922–1934), majd a Magyar Nemzeti Múzeum szakértő tanácsában (1934–1945). S közben saját tudományos munkásságát sem lehetett elhanyagolni. Eredeti érdeklődési területéhez, a krónikairódlomhoz mindvégig hű maradt. Nemcsak a röviden csak SRH-nak (*Scriptores Rerum Hungaricarum*) nevezett forrásgyűjtemény kulcsszövegeit (többek közt a fiatalokora óta hordozott Kézait) gondozta és rekonstruálta, hanem a Melich-émlékkönyvben is ilyen tárgyú írással jelentkezett.²¹ Ifjúkorától dédelgetett kereskedelem- és vámtörténeti munkássága a háború után inkább már csak tanítványai disszertációiban folytatódott, mint önéletírásban írta, az eredeti „tervnek csak melléktermékei: »A harmincadvám eredete« és »A szepesi városok árumegállító joga« jelentek meg”. Az előbbi akadémiai székfoglalója volt 1916-ban, az utóbbi 1922-ben hagyta el a nyomdát. Nem említi, de fontos írás ebből a vonulatból a dunai kereskedelmi hajózásról szóló.²²

Az első világháború utáni helyzet új kutatási irányokat is kijelölt számára. Egyrészt Teleki Pál mellett különösen Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos kérdésekben a béke delegáció történelmi szakértője lett.²³ Ez a generáció nem zárkozhatott el az ilyen kihívások elől. Miután a háború után visszaengedték a nemzetközi színtérre a vesztes országok historikusait, napirendre kerültek a korszak kritikus kérdései a CISH (*Comité International des Sciences Historiques*) történészkonferenciáin is, ahova Domanovszky a magyar delegációt vezette (Oslo, 1928, Varsó, 1933, Zürich 1938). 1933-ban a CISH csúciszervebe, a büróba is beválasztották. A lengyel és az osztrák akadémia levelező tagjává választotta. Összefoglaló magyar történelmet publikált németül és finnül, ami hozzájárult ahhoz, hogy éles vitába keveredett a kortársak közül a román Nicolae Iorgával.²⁴

További új feladatot jelentett, hogy a Magyar Történelmi Társulat új elnöke, Klebelsberg Kuno gróf és a magyar történetírás bécsi élcsapata (Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula) kidolgozta az új magyar történetírás forráskiadványainak programját. Ez lett a nevezetes *Fontes (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris / Magyarország újabbkori történetének forrásai)*, amelyhez Klebelsberg az anyagi fedezetet is megszerezte. Ebben ugyan terveztek gazdaságtörténeti sorozatot is (elég gyengét, és végül az sem igazán

valósult meg), de Domanovszkynak a Fontesben nem gazdaságtörténeti, hanem kormányzattörténeti feladat jutott: József nádor. Igaz, Domanovszky nem ennek a korszaknak a bűvára volt, de mint előadásából láthattuk, erős empátia élt benne e periódus szereplői iránt. Ráadásul a professzionális historikusok azon nemzedékéhez tartozott, amelyik mind nyelvtudás, mind forrásolvasás szempontjából a középkortól a modern korig bármely korszakban bevethető volt. S ha támadt is benne ózdkodás a túlzottan nagy feladattól, Klebelsbergnek nem lehetett nemet mondani. „...a palatinus-kiadvány voltaképpen ötven évi magyar történelmének lényegét felöleli. Minthogy ez így van, azért a kiadvány nemcsak elsőrendű fontosságu, hanem rendkívül nehéz dolog is s nekem nagy megnyugvásomra szolgál, hogy a dolgot a Te kezeidbe tettem le. Meg fogod csinálni s ezzel a monumentális kiadvánnyal [sic!] maradandó nevet biztosítasz magadnak a magyar tudományos irodalomban.”²⁵ Eközben művelt amatorként, de társulati elnökként, majd kultuszminiszterként olyan dolgokba is beleszólt, amelyben szakmailag aligha volt illetékes. „Meg vagyok ugyanis győződve, hogy a történelem szeretet nálunk azért szűnt meg, mert a XIX. század specializáló irányzatának behatása alatt érdektelen részletekben veszünk el, szakember szakembernek írt, és emiatt minden kontaktus a társadalommal lassankint megszakadt. A publikumot ugyanis csak a nagy események érdeklik s nem az apróságok [...] Eszem ágában sincs a zsidó tudósok módszerét ajánlani, a kik különös érzékkel bíznak a feuilleton genrében feldolgozható témák kihalászására [sic!]. De annyit nekünk is meg kell tennünk, hogy a nagy eseményekkel foglalkozunk első sorban. Persze ezeknél az apró részletek is fontosak. Meg vagyok róla győződve, hogy a Te fejlődésed szempontjából is döntő lesz a palatinus téma, mellyel bekerültél a nagy folyam fősodrába. Különösen a Napóleoni háborúk lezajlása után sok lesz a gazdaságtörténeti anyag is, amely speciális stúdiumaid körébe is bele illik.”²⁶ Így működik a „neobarokk nepotizmus”, amelyik legalább felvilágosult. Sok segéderő alkalmazásával végül Domanovszky kétségkívül igen magas szinten oldotta meg a feladatot, bár az elkészült negyedik kötet csak jóval később, a rendszerváltás után jelent meg. Viszont még a háború alatt sikerült kiadnia a nádor életrajzát.²⁷

Utólag talán különösnek mondható, hogy Domanovszky alig publikált agrártörténeti témájú művet. Pontosabban fogalmazva, ilyen munka csak a Szent István-émlékkönyv számára került ki a tolla alól, arról a korszakról, amelyet források hiányában, a bevett oktatási normák szerint feldolgozni nem adhatott ki diákjainak.²⁸ S ebben a műfajban szintén elég különös, ahogy a Dopsch-Festschriftben összefoglalta a tanítványai által írt agrártörténeti sorozat legfontosabb tanulságait.²⁹ Itt ugyan közvetlenül nem hivatkozik a sorozat első kötetébe írott előszavára, lényegében mégis azoknak az előfeltevéseknek a szempontjából összegezte a tanulságokat. Az alkalomhoz illően Dopschnak abból a felvetéséből indult ki, hogy a majorsági gazdálkodás kiszélesedése nemcsak a középkor végétől és „nemcsak a Keletre” volt jellemző. Összességében a legfőbb tanulság az volt, hogy „a Gutsherrschaft küzdelmes magyarországi multja mellett a Grundherrschaft ősi formái itt sokkal szívósabban fenntartották magukat, mint más országokban, ahol a fejlődés egyenesebb vonalú volt, kevesebb hullámzásnak kitéve.” Csak a napóleoni háborúk hoztak áttörést, ekkor köszöntött be a „Gutswirtschaft igazi kora”, a 19. századig, az „csak törekvés maradt”.³⁰

Domanovszky, aki több Hóman–Szekfű-kötetről is erőteljes kritikát írt, letette a névjegyét egy nagy szintézis révén is. Nem szerzőként, hanem szerkesztőként. A kezdeményezés nem tőle, hanem a Révai Kiadótól indult, viszont az ötlet kitalálója és vizuális megtervezője a muzeológus Varjú Elemér volt. Domanovszky pedig egy magyar művelődéstörténeti tanszék professzoraként nem mondhatott nemet egy ekkora kihívásra. Az ötkötetes *Magyar Művelődéstörténetet* sok és sokféle szerző írta, ennyi ember már nem kerülhetett ki Domanovszky holdudvarából, ezért sokkal szélesebb mozgósításra épült, s nehezebb is volt közös nevezőre hozni a születő írásokat. De Domanovszky, aki a határozott mérséklet, a szigorú kompromisszumkészség, ha úgy tetszik, az eklektika embere volt, a legtöbb konfliktust (fiatalabb kötet szerkesztőit is ügyesen instruálva) megoldotta. Ő maga egy elveket megfogalmazó előszót írt a kiadványsorozat első kötetébe, amelyben pontosan kifejtette a művelődéstörténeti szintézis nehézségeit. „A nagy összefoglalásra egy író szűrőjén át nincsenek még meg a kellő előmunkálatok. Az adatgyűjtés a kezdet kezdetén van, jó részlettanulmányokban még igen szegények vagyunk. Pedig épp a művelődéstörténelemben az általános kép kialakításához sokkal kiterjedtebb és fáradtságosabb anyaggyűjtésre van szükség. Nemcsak történeti kultúránk elmélyítésének és minél szélesebb körben elterjesztésének van azonban szüksége a szintézisre, hanem magának a művelődéstörténeti kutatásnak is. Amint szintézis nincs analízis nélkül, úgy fordítva, analízis sincs szintézis nélkül. A szintézis veti fel a gondolatokat, ihleti a kutatót ennek vagy amannak a részletnek kidolgozására, a hiányok az új nyomokon való elindulásra.”³¹ Ebben a fázisban meglehetősen pragmatikus megközelítést tartott szükségesnek mind a francia civilizációtörténet, mind a német szellemtörténet irányában.

Mindezek után akár meglepő is lehet, hogy Domanovszky még a háború alatt hozzáfog egy egyetemes civilizációtörténeti szintézis kidolgozásához. Pontosabban a hagyatékban két, ezer lapnál is hosszabb befejezetlen kézirat található, az egyiket talán leginkább mentalitástörténetnek, a másikat pedig civilizációtörténetnek nevezhetnénk.³² Ezekkel a munkákkal eredetileg nyugalmába vonulásakor készült előrukkolni, ám a háború borzalmai arra indították, hogy „szélesebb közönséghez” szóljon. Mintha az ifjúkori vágyálmok éledtek volna újra. Ekkora léptékű vállalkozás értékelése nem lenne helyénvaló egy ilyen pályaképben, de annyit a munkálatok nagyságrendjének súlyát tisztelettel elismerve is megállapíthatunk, hogy a történetíró talán maga is érezhette, hogy mire a szintézis elkészül, az idő túlhalad felette.

Nehéz összefoglalni, hogy Domanovszky pályája utolsó szakaszát mennyi minden keserítette meg: 1945 májusában a Nemzeti Múzeum igazolási eljárása során mondvacsinált politikai okokra hivatkozva nem igazolták. Állítólag „közvetve közhangulatot alakított ki a tengelyhatalmak mellett”, ilyennek számított, hogy támogatta Baráth Tibor kolozsvári katedrára kerülését, illetve Hóman Bálint akadémiai nagydíjjal való kitüntetését. Ezek cáfolatára írta meg 1945-ben terjedelmes önéletrajzát. De azt is megérhette, hogy tanítványai és tisztelői kollektív nyilatkozat aláírásával tiltakoznak az eljárás ellen.³³ Aztán második nekifutásra, szeptemberben az egyetemi igazolási eljárás igazoltnak jelentette ki. Ehhez persze nemcsak az említett tiltakozás járult hozzá, hanem az is, hogy Domanovszkyt meghívták a Szovjet Tudományos Akadémia jubileumi ünnepségeire Moszkvába, amelyről ő maga szá-

molt be a *Szabad Népb*en. Közben az egyetemi légkör is gyanakvással telt lett. 70. születésnapjának megünneplését már szinte zárt körben szervezték idősebb és ifjabb kollégái, nehogy valamilyen személye melletti tüntetésként értékeljék a hatóságok. Kitelepítését is tervezték, de végül ezt sikerült elhárítani, állítólag ezt hűséges tanítványa, Lederer Emma járta ki Andics Erzsébetnél. Az Akadémia bolsevik átszervezésekor tanácskozó taggá minősítették vissza. Igaz, a szovjet típusú minősítési rendszer bevezetésekor a tudományok doktorának nevezték ki, ami egy idős, beteg embernek legfeljebb csekély nyugdíja kiegészítéséhez járult hozzá. Bár egy évvel a korhatár után küldték csak nyugdíjba, ezzel együtt nemcsak a művelődéstörténeti katedrát számolták fel, hanem magát a stúdiómot is kiiktatták az egyetemi curriculumból. A magántanári intézményt is felszámolták. Utolsó doktorandusza, aki 1948 decemberében még főtárgyként nála szigorlatozott művelődéstörténetből, Vörös Károly volt, s a megszaggatott kontinuitás sovány vigasza, hogy ő később, időskorában taníthatott az 1980-ban újjászervezett művelődéstörténet tanszéken. Úgy látszik, igaza lett Komjáthy Miklósnak, aki Domanovszky temetésén Tacitus *Agricola élete* zárógondolatát idézve már csak abban bizakodhatott: „forma mentis aeterna...”, vagyis az ő szabad fordításában „örökké csak a szellem vonásai maradnak fenn”.³⁴

■ JEGYZETEK

1. A Domanovszky Sándor munkásságáról szóló szaktanulmányok, összefoglaló historiográfiai szinte mindegyikéből – kellő forráskritikával – merítettem, miközben írásomban elsősorban az eredeti levéltári és kéziratári forrásokra támaszkodtam. Glatz Ferenc: *Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban*. Századok 1978. 2. sz. 211–234. (utánközlése szerzői tanulmánykötetekben is); Granasztói György: *Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor*. Történelmi Szemle 1984. 1–2. sz. 303–312.; Boér Hunor: *Domanovszky Sándor (1877–1955) és a Magyar művelődéstörténet*. Acta Siculica 2005. 2. sz. 203–210.; Erős Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930–40-es évek fordulóján*. Aetas 2016. 4. sz. 77–97.; Lederer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kosuth Könyvkiadó, Bp., 1969. 149–154.; Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. East European Quarterly, Boulder, 1976. 161–171.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 316–322.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Ráció, Bp., 2015. 189–191. Saját Domanovszkyról írott tanulmányaimra külön nem hivatkozom.
2. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár [a továbbiakban MTA KIK Kt] Ms 4180/6. Domanovszky Sándor: Curriculum vitae. 1945. júl. 9.
3. ELTE Levéltár 8. l. 1. Bölcsészdoktori szigorlatok, 1899. június 13. 83. o.
4. Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika*. I–III. Századok 1899. 3. 226–256., 4. 342–355., 5. 411–451.
5. MTA KIK Kt Ms 2446/1. Domanovszky Sándor – Kastenhofer Bertához, 1900. febr. 21. A levél felért egy leánykéréssel: még ez év őszén oltár elé vezette a reverzálist adó római katolikus menyasszonyt.
6. MTA KIK Kt Ms 6399/168. Domanovszky Sándor – Mályusz Elemérhez, Budapest, 1932. ápr. 26. A Kézai Simon mester krónikájáról írott, ezek szerint kihagyásokkal megjelent forrástanulmányáról lehet szó, amikor két nagyagyú (Csánki Dezső, Karácsonyi János) tyűk-szemére sikerült rálépnie.
7. Századok 1903. 7. 377–384.; 1904. 1. 74–82.
8. *Márki Sándor naplói*. III. 1904 – 1914. Szerk. és s. a. r. Erdész Ádám. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2021. 248. A katolikus Márki ugyan próbálkozott azzal, hogy Erdélyit előre vigyék a 2. helyre, de a kari ülésen ezzel a törekvésével megbukott. Uo.
9. ELTE Levéltár Dékáni Hivatal, 8. b. 13. d. 1670/1912-13. Jelentés a művelődéstörténet tanszékének betöltése ügyében kiküldött bizottság üléséről. 1913. ápr. 21.

10. ELTE Levéltár Dékáni Hivatal, 8. b. 14. d. 392/1913-14. A művelődéstörténet tanszékének betöltése ügyében kiküldött bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1913. szept. 25.
11. MTA KIK Kt Ms 4527/548. Tisza Lajos – Domanovszky Sándorhoz, Kocsord, 1913. szept. 23.
12. MTA KIK Kt Ms 4180/6. Domanovszky Sándor: Curriculum vitae. 1945. júl. 9.
13. Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. s. a. r. Soós István. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 110.
14. MTA KIK Kt Ms 4528/185. Domanovszky Sándor: *Társadalomtörténet*.
15. Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, Fügedi Erik-interjú, 1989–91. Készítette Hanák Gábor. 72.
16. Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*, 1937. május 27. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1937. 677.
17. Domanovszky Sándor: Előszó. In: Jármay Edith – Bakács István: *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. I. Sárkány Nyomda, Bp., 1930. 3–5.
18. Uo. 4.
19. MTA KIK Kt. Ms 4525/629. Kring Miklós – Domanovszky Sándorhoz, Bécs, 1932. okt. 16.
20. Kövér György: *A gazdaságtörténet magántanáriai a Pázmány Péter Tudományegyetemen*. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet – Historiográfia. BTK – Hajnal István Alapítvány, Bp., 2021. 375–402.
21. Domanovszky Sándor: *Attilától Árpádig. Adalék krónikáink kritikájához*. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1942. 55–65.
22. Domanovszky Sándor: *Duna-Fekete-tengeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról*. A Tenger 1918. 6–7. sz. 163–183.
23. *Ausztria Nyugat-Magyarországra vonatkozó történeti igényeinek cáfolata*. In: *A magyar béketárgyalások*. I. M. kir. Külügyminisztérium, Bp., 1920. 460–467.
24. Alexandre Domanovszky: *La méthode historique de M. Nicolas Iorga* (A propos d'un compte rendu). Imprimerie de l'Université Royale Hongroise, Bp., é. n.[1938]
25. MTA KIK Kt Ms 4525/583. Klebelsberg Kuno – Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. aug. 7. [VKM fejléces levélpapíron, gépirat]
26. MTA KIK Kt Ms 4525/584. Klebelsberg Kuno – Domanovszky Sándorhoz, Budapest, 1922. aug. 12.
27. *József nádor iratai*. I–III. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925, 1929, 1935; Domanovszky Sándor: *József nádor élete*. I/1–2. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1944.
28. Domanovszky Sándor: *A mezőgazdaság Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. Serédi Jusztinián. II. Bp., 1938. 309–334. Újra kiadva: In: *Uő: Gazdaság és társadalom a középkorban*. Tanulmányok. Vál. s. a. r. bev. Glatz Ferenc. Gondolat, Bp., 1979. 17–48.
29. Domanovszky Sándor: *Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn*. In: *Wirtschaft und Kultur*. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden bei Wien – Leipzig, 1938. 441–469. Az eredeti kéziratból magyarul lásd uő.: *A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon*. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – vállalat. Bp., 2019. 7–27.
30. Domanovszky: i. m. 2019. 23–26.
31. Domanovszky Sándor: *Előszó*. In: *Magyar Művelődéstörténet*. I. 17–18.
32. MTA KIK Kt Ms 4180/119–144. Domanovszky Sándor: *Az ember gondolatvilága*; MTA KIK Kt Ms 4182/1–12. *Uő: Történelemformáló tényezők*.
33. Budapest Főváros Levéltára XVII. 1513 Budapesti 143/b. sz. Igazolóbizottság (Magyar Nemzeti Múzeum) iratai. 1945. máj. 24.; Bp. 1945. júl. 11.
34. MTA KIK Kt Ms 2448/18. Komjáthy Miklós beszéde Domanovszky Sándor ravatalánál. 1955. máj. 6.